

ΕΘΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ
ΑΨΛΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
ΔΕΛΤΙΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟΥ ΑΨΛΗΣ ΠΟΛΙΣΤΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ

Η τέχνη του κεντημένου ψωμιού στον Βαρνάβα της Αττικής

1. Σύντομη παρουσίαση του στοιχείου Ψλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς

α. Με ποιο όνομα αναγνωρίζεται το στοιχείο από τους φορείς του:

Η τέχνη του κεντημένου ψωμιού στον Βαρνάβα της Αττικής.

β. Άλλη/-ες ονομασία/ες:

Κουλούρι, κουλούρα, *κεντητό ή κεντημένο ψωμί*.

γ. Σύντομη Περιγραφή (έως 100 λέξεις):

Το κεντημένο ψωμί ως το τελικό υλικό προϊόν της τέχνης του κεντήματος δεν είναι απλώς ένα διατροφικό είδος, αλλά φέρει πολλαπλούς συμβολισμούς για όλα τα μέλη της κοινότητας του Βαρνάβα, καθώς συνδέεται με μεγάλες θρησκευτικές γιορτές και διαβατήριες τελετουργίες του κύκλου της ζωής. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαπίστωση ότι η τέχνη του κεντήματος του ψωμιού παραμένει «γυναικεία υπόθεση» και συστατικό στοιχείο της γυναικείας κοινωνικότητας εντός της κοινότητας. Παλαιότερα δε, δια μέσου της βιωματικής εκμάθησης της τέχνης του κεντήματος, η οποία ακόμα και σήμερα παραμένει ζωντανή, ο γυναικείος πληθυσμός της κοινότητας κοινωνικοποιούνταν και υιοθετούσε πρακτικές που συνδέονταν άρρηκτα με τις ποικίλες εκφράσεις του κοινωνικού ρόλου του φύλου.

δ. Πεδίο Ψλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς

- × προφορικές παραδόσεις και εκφράσεις (π.χ. μύθος, παραμύθι, διήγηση κ.ά.)
- επιτελεστικές τέχνες (π.χ. λαϊκό θέατρο, μουσική, χορός κ.ά.)
- × κοινωνικές πρακτικές-τελετουργίες-εορταστικές εκδηλώσεις (π.χ. πανηγύρια, δρώμενα, γιορτές, φεστιβάλ κ.ά.)
- γνώσεις και πρακτικές που αφορούν τη φύση και το σύμπαν (π.χ. πρακτικές για τη διαχείριση των φυσικών πόρων, όπως το νερό κ.ά.)
- × τεχνογνωσία που συνδέεται με την παραδοσιακή χειροτεχνία (π.χ. παραδοσιακές τέχνες και επαγγέλματα, όπως η αγγειοπλαστική κ.ά.)
- άλλο (π.χ. ένα παραδοσιακό παιχνίδι)

ε. Περιοχή όπου απαντάται το στοιχείο (100 λέξεις):

Η περιοχή στην οποία συναντάται η τέχνη του *κεντημένου ψωμιού* είναι η κοινότητα του Βαρνάβα. Οι κάτοικοί του ως μία διακριτή πληθυσμιακή κοινότητα με αρβανίτικη καταγωγή έχουν τη δική τους πολιτισμική ταυτότητα, ένα από τα συστατικά στοιχεία της οποίας είναι η τέχνη του *κεντημένου ψωμιού*.

στ. Λέξεις-κλειδιά (50 λέξεις):

Κουλούρι, κουλούρα, κεντημένο ή κεντητό ψωμί, κουλούρι του γαμπρού, κουλούρι της νύφης, κουλούρι του κουμπάρου, κουλούρι της εκκλησίας, κουλούρι της πόρτας, γάμος, αρραβώνας, βαφτίσια, μνημόσυνο.

2. Ταυτότητα του φορέα του στοιχείου Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς

α. Ποιος/-οι είναι φορέας/-είς του στοιχείου; (200 λέξεις)

Οι γυναίκες-κεντήστρες της περιοχής αλλά και επαγγελματίες αρτοποιοί που παρασκευάζουν τα *κεντητά ψωμιά* αναγνωρίζουν σε αυτά μία τέχνη που κληρονόμησαν από τις γιαγιάδες και τις μητέρες τους, μια τέχνη που ακόμα και σήμερα επιθυμούν και αναλαμβάνουν να κληροδοτήσουν όχι μόνο στα παιδιά τους,

κυρίως στις κόρες τους, αλλά και σε νεότερα μέλη της κοινότητας, τα οποία δεν τη γνωρίζουν.

β. Στοιχεία Επικοινωνίας

Όνομα Φορέα: Λαογραφική Εταιρεία Βαρνάβα Δήμου Μαραθώνα (Αστική μη κερδοσκοπική εταιρεία)

Διεύθυνση: Κινέτιζας 5, Βαρνάβας, Δήμος Μαραθώνα, ΤΚ: 190 14

Τηλ. 2295 097870

e-mail: museo@ilmb.gr

url/ siteweb: <https://levdm.gr>

γ. Περαιτέρω πληροφορίες για το στοιχείο:

Αρμόδιο/-α πρόσωπο/-α

Όνομα: Φλεβάρη Αικατερίνη

Ιδιότητα: Φιλολόγος, κάτοχος του μεταπτυχιακού διπλώματος του Προγράμματος Σπουδών «Σπουδές στην Εκπαίδευση» και του Μεταπτυχιακού Προγράμματος «Δημόσια Ιστορία» (Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο).

e-mail: katiaflevari@gmail.com

3. Αναλυτική περιγραφή του στοιχείου Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς, όπως απαντάται σήμερα (από 500 έως 1.000 λέξεις)

Το ενδιαφέρον για την εκμάθηση της τέχνης του *κεντήματος* εμφανίζεται ανανεωμένο, ιδιαιτέρως στο ηλικιακό φάσμα 50-60 ετών, όταν δηλαδή οι γυναίκες της κοινότητας που βρίσκονται κοντά σε αυτήν την ηλικία παντρεύουν τα παιδιά τους και θεωρούν «επιβεβλημένο» να «κεντήσουν» τα κουλούρια τους γάμου τους. Αυτό αποτελεί απόδειξη αξιοσύνης για τη μητέρα-οικοδέσποινα, η οποία φέρει συνολικά την ευθύνη για την οργάνωση και την ολοκλήρωση της διαδικασίας και γι' αυτό χαίρει της εκτίμησης του πληθυσμού της κοινότητας –όχι μόνο του γυναικείου. Τα

μέλη του ιδιότυπου αυτού γυναικείου «συμποσιασμού»¹ είναι πρωτίστως κεντήστρες συγγενείς, αλλά και άλλες γυναίκες του χωριού, επιδέξιες στην τέχνη του *κεντημένου ψωμιού*.

Σύμφωνα μάλιστα με μαρτυρίες φορέων του στοιχείου και άλλων πληροφορητών η φήμη των *κεντημένων ψωμιών* του Βαρνάβα έχει ξεπεράσει τα στενά όρια της κοινότητας. Αυτό το επιβεβαιώνει και κεντήστρα, η οποία «κέντησε» το 2022 κουλούρι για συγγενικό γάμο στην Πετρούπολη της Αττικής. Σε κάποιες μάλιστα περιπτώσεις οι παραγγελίες *κεντημένων ψωμιών* προέρχονταν από περιοχές εκτός των ελληνικών συνόρων.

Το ενδιαφέρον αυτό εμφανίζεται διαφοροποιημένο εξαιτίας των αναγκών της μετανεωτερικής εποχής και των εντατικών ρυθμών της σύγχρονης ζωής. Επαγγελματίες αρτοποιοί αναλαμβάνουν και αυτοί πλέον να παρασκευάσουν κεντητά ψωμιά για όσους επιθυμούν να τα συμπεριλάβουν σε σημαντικά γεγονότα της ζωής τους (γάμος και βάφτιση), αλλά είτε δεν γνωρίζουν την τέχνη του κεντήματος είτε δεν μπορούν να αφιερώσουν τον απαιτούμενο για την παρασκευή τους χρόνο. Σύμφωνα μάλιστα με μαρτυρία αρτοποιού της κοινότητας, ο οποίος «κατ' εξαίρεση» διδάχτηκε την πρακτική του κεντήματος βιωματικά από τη μητέρα του όντας ο πρώτος άντρας που όχι μόνο την έμαθε αλλά και την εξασκεί, η προετοιμασία για την παρασκευή μιας γαμήλιας κεντημένης κουλούρας είναι χρονοβόρα και κοπιαστική, καθώς ομάδα 4-5 ατόμων αφιερώνει 5 περίπου ώρες. Στην ίδια λογική, γυναίκες της κοινότητας αναλαμβάνουν σε μεμονωμένες περιπτώσεις να *κεντήσουν ψωμιά* επ' αμοιβή. Έτσι, αφενός διευρύνεται η κοινότητα φορέων του στοιχείου, αφετέρου δημιουργείται ένας νέος κύκλος στην αλυσίδα της οικονομικής ζωής της κοινότητας. Σημαντικό δε, πως από τις μαρτυρίες τους αναδεικνύεται ότι έχουν βαθιά συναίσθηση των συμβολισμών που το στοιχείο εμπεριέχει και της σημασίας τους για την κοινότητα του Βαρνάβα.

Ως προς την προετοιμασία της ζύμης και τη διαδικασία παρασκευής, ακολουθείται κατά βάση η παραδοσιακή πρακτική και τεχνογνωσία. Έχουμε δηλαδή δύο διαφορετικά είδη ζύμης: αυτό που αποτελεί τη βάση, όπου θα τοποθετηθούν στη συνέχεια τα διακοσμητικά μοτίβα, και αυτό από το οποίο παρασκευάζονται τα διακοσμητικά στοιχεία. Τόσο παλαιότερα όσο και σήμερα, ζυμώνεται ένα γλυκό ψωμί, συμπαγές σε τέτοιο βαθμό, ώστε να αντέξει το βάρος του στολισμού. Η ζύμη

¹ Τον όρο εισήγαγε ο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (1992) αναφερόμενος στις ανδρικές παρέες στον χώρο του καφενείου. Κατ' αναλογία, ο όρος δηλώνει τις γυναικείες ομάδες που σχηματίζονται στο πλαίσιο του κεντήματος του ψωμιού.

από την οποία κατασκευάζονται τα ένθετα στολίδια περιέχει μόνο αλεύρι, νερό και λίγο αλάτι (*λειψό ζυμάρι*), αφενός για να είναι άσπρη, αφετέρου για να εξασφαλιστεί η σταθερότητα των σχημάτων της διακόσμησης. Η διαφοροποίηση αυτή στη ζύμη γίνεται, γιατί βάση και διακόσμηση ψήνονται ταυτόχρονα². Εν γένει χρησιμοποιείται το προζύμι, με εξαίρεση περιπτώσεις που ο χρόνος δεν το επιτρέπει, οπότε αντικαθίσταται από τη μαγιά για γρηγορότερο «ανέβασμα» της ζύμης.

Η μητέρα της νύφης και του γαμπρού –χωριστά η καθεμία– καλούν γυναίκες-κεντήστρες, συγγενείς αλλά και ονομαστές κεντήστρες του χωριού, την Πέμπτη ή την Παρασκευή πριν από το Σάββατο ή την Κυριακή του γάμου αντίστοιχα. Η διαδικασία της παρασκευής παίρνει τη μορφή γιορτής, με αστεία –κάποτε σκωπτικά ή τολμηρά– φαγητό και τραγούδι. Ανάλογο κλίμα επικρατεί και κατά την παρασκευή *κεντητών ψωμιών* για αρραβώνες και βαφτίσεις. Οι καλεσμένες καταφθάνουν με δώρα και με τα μικρο-εργαλεία που καθεμιά χρησιμοποιεί για το «κέντημα» του ψωμιού, αυτοσχέδια αξιοποίηση αντικειμένων που χρησιμοποιεί για το νοικοκυριό της. Το *κεντημένο ψωμί* εξακολουθεί να αποτελεί για το σύνολο της κοινότητας αναπόσπαστο στοιχείο όχι μόνο των χαρούμενων εκδηλώσεων της ζωής (αρραβώνας, γάμος, βαφτίσια), αλλά και άλλων, θλιβερών, όπως ο πρόωρος χαμός νέων (κουλούρι μνημοσύνου).

Κάθε γυναίκα επιφορτίζεται με τη δημιουργία ενός μόνο σχεδίου. Με τη διπλανή της, η οποία ενώνει τα κεντίδια και τα τοποθετεί πάνω στο ψωμί, εργάζονται σε ζευγάρια. Με αυτό τον τρόπο επιτυγχάνεται η ομοιομορφία στα σχέδια, αξιοποιείται στο μέγιστο δυνατό ο προσφερόμενος χρόνος και καλλιεργείται ένα κλίμα συνεργασίας. Σαν μία άτυπη «αλυσίδα παραγωγής», όπου το τελικό αποτέλεσμα είναι αναμφίβολα προϊόν συνέργειας και ομαδικότητας και ως τέτοιο λογίζεται στη ζωή της κοινότητας. Έτσι, διαμέσου της τέχνης του *κεντήματος*, η πράξη της ατομικής δημιουργίας και η έννοια της ατομικής δημιουργικότητας (επινοητικότητας) εμπεριέχονται στην έννοια της συλλογικής δημιουργίας, την εμπλουτίζουν και εμπλουτίζονται παράλληλα από αυτήν. Η τοποθέτηση των *κεντημάτων* συνοδεύεται από ευχές, άμεσα συνδεδεμένες με τον συμβολισμό που αυτά φέρουν.

Πριν αρχίσει το ψήσιμο, όλες οι γυναίκες κρατούν μια πετσέτα πάνω από το κεντημένο ψωμί. Πρώτη η μητέρα ρίχνει («κερνάει» ή «ασημώνει το κουλούρι»)

² Βλ. φωτογραφία 19, Κουλούρι σύγχρονου γάμου: διαδικασία παρασκευής σε αρτοποιείο του Βαρνάβα.

ρύζι, κουφέτα, λουλούδια, κέρματα και ένα μπουμπούκι από βαμβάκι με τον σπόρο. Ο συμβολισμός είναι εύγλωττος: να ριζώσει ο γάμος, οι μελλόνυμφοι να ζήσουν μονιασμένοι μέχρι τα βαθιά τους γεράματα, να είναι «σιδερένιοι» στην υγεία τους και να αποκτήσουν πολλά παιδιά. Οι ευχές συνεχίζονται με τις προσφορές των υπόλοιπων γυναικών-κεντηστριών.

Τα παραδοσιακά σχέδια –φύλλα, άνθη λεμονιάς, κρινάκια, λουμίνια, στάχυα, σταφύλια και η ντάλια ή καρδιά, το μοτίβο δηλαδή που τοποθετείται στο κέντρο του ψωμιού και αποτελεί αφετηρία για συμμετρική τοποθέτηση όλων των υπόλοιπων σχεδίων, αλλά και πτηνά ή οικόσιτα ζώα– προέρχονται από την καθημερινή σχέση των κατοίκων της κοινότητας με τη φύση. Οι συμβολισμοί που αυτά φέρουν νοσηματοδοτούνται από την επικοινωνιακή περίσταση την οποία εξυπηρετούν, στιγμές χαράς ή θλίψης στον κύκλο της ζωής ή του χρόνου. Το στοιχείο της αναλογικότητας –κοινός τόπος στον λαϊκό πολιτισμό– επιτρέπει την οπτική αναπαράσταση ιδεών ή αξιών στα διακοσμητικά σύμβολα που κοσμούν τα *κεντημένα ψωμιά*.

Έτσι, στα ψωμιά του αρραβώνα και του γάμου το κίνημα αναδύει χαρά, η οποία συνοδεύεται από ευχές για τους μελλόνυμφους και την κοινή τους ζωή. Τα άνθη λεμονιάς οπτικοποιούν την ευχή για πολλούς απογόνους, τα κρινάκια τις χαρμόσυνες ειδήσεις, ενώ τα λουμίνια και τα λουλούδια γενικότερα την ευχή για μια ζωή γεμάτη φως και χαρά. Στο κουλούρι του κουμπάρου είναι σταθερό το μοτίβο της γλάστρας με λουλούδια, πάλι σε ένα κλίμα χαράς για το επικείμενο γεγονός του γάμου. Το πόσο το κεντημένο ψωμί αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της γαμήλιας τελετής –και δηλωτικό μάλιστα της ιερότητας του μυστηρίου του γάμου– είναι το γεγονός ότι η ντάλια ή καρδιά, αφού αποσπαστεί με προσοχή από το κουλούρι, ώστε να μην σπάσει, φυλάσσεται μαζί με τα στέφανα. Οι νέοι του Βαρνάβα, ακόμα κι αν κάποιος έχουν αλλάξει τόπο διαμονής, εξακολουθούν να έχουν την αίσθηση του «ανήκειν» στην κοινότητα. Γι’ αυτό και δίπλα στη γαμήλια τούρτα στο γλέντι του γάμου κάνει την εμφάνισή του και το *κεντημένο κουλούρι* των μαμάδων και των γιαγιάδων τους.

Συνεχίζοντας την αναφορά στη χαρά ως το συναίσθημα που καθορίζει το επικοινωνιακό πλαίσιο, στα κουλούρια της βάφτισης –εκτός από τα λουλούδια που παραμένουν σταθερό διακοσμητικό στοιχείο– στο κέντρο έχουμε την αναπαράσταση μιας κολυμπήθρας.

Ωστόσο, νέα μοτίβα εμπλουτίζουν την παλέτα των ήδη χρησιμοποιούμενων σχεδίων, η οποία γίνεται πιο λιγότερο αυστηρή στην εφαρμογή της. Αυτή η συνύπαρξη επιφέρει μία δημιουργική ανανέωση, βαθιά όμως ριζωμένη στους συμβολισμούς που φέρει για την αρβανίτικη κοινότητα το *κεντημένο ψωμί*. Στέφανα, βέρες, πουλάκια που εικονίζονται αντικριστά ή η αναφορά του ονόματος του μωρού που θα βαφτιστεί είναι κάποια από τα νεωτερικά μοτίβα που συνδιαλέγονται απεικονιστικά με τα παλιότερα παραδοσιακά. Όπως επιβεβαιώνεται από φωτογραφίες βαφτίσεων³, οι σύγχρονοι επαγγελματίες αρτοποιοί «πειραματίζονται» με τα χρώματα ζαχαροπλαστικής –ανάλογα και με το φύλο του μωρού– και ακολουθούν τον κατά περίπτωση θεματικό προσανατολισμό της βάφτισης (θαλασσινά μοτίβα, πεταλούδες, απεικονίσεις παιδικών παιχνιδιών και αγαπημένων στα παιδιά αντικειμένων).

Αλλάζοντας επικοινωνιακή περίσταση, περνάμε στο κουλούρι του μνημοσύνου, με ανάγλυφη επίσης διακόσμηση και κυρίαρχο το θρησκευτικό σύμβολο του Σταυρού. Κάποτε δε, διακοσμείται με φύλλα δάφνης και παράλληλη αναγραφή του ονόματος του θανόντος. Η δάφνη αποτελεί το φυτό σύμβολο ενός νικηφόρου αγώνα, εδώ της νίκης του Χριστού ενάντια στον θάνατο και της πίστης στη μεταθανάτια ζωή. Η συμπερίληψη του κεντημένου ψωμιού και σε στιγμές θλίψης και μεγάλου πόνου επιβεβαιώνει ότι αυτό αποτελεί σταθερό συστατικό στοιχείο της κοινοτικής ζωής και της αρβανίτικης ταυτότητας των κατοίκων του Βαρνάβα.

4. Χώρος, εγκαταστάσεις και εξοπλισμός που συνδέονται με την επιτέλεση/ άσκηση του στοιχείου Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς

Ο συνήθης χώρος παρασκευής είναι τα νοικοκυριά των κατοίκων του χωριού (γυναίκες-κεντήστρες). Ωστόσο, σήμερα η παρασκευή μπορεί να γίνει και σε αρτοποιεία της κοινότητας του Βαρνάβα.

Όσον αφορά στα χρησιμοποιούμενα εργαλεία, ένας μικρός πλάστης ζυμώματος, το αδράχτι, ένα μαχαιράκι, ένα ψαλιδάκι, ένα πιρούνι, ένα τσιμπιδάκι, ένα κουμπί πουκαμίσου με τέσσερις τρυπούλες και μια μασουρίστρα ραπτομηχανής είναι τα πλέον συνηθισμένα μικρο-εργαλεία που βρίσκονται σε κάθε νοικοκυριό. Για παράδειγμα, ο μικρός πλάστης χρησιμοποιείται για να ανοιχτεί φύλο μικρής διαμέτρου, όπου θα τοποθετηθούν τα στολίδια εκείνα από τα οποία θα προκύψει η καρδιά ή ντάλια, το κεντρικό δηλαδή ένθετο μοτίβο του ψωμιού, το οποίο αποτελεί

³ Βλ. φωτογραφία 4, Κουλούρι βάφτισης κοριτσιού με χρήση χρωμάτων ζαχαροπλαστικής και φωτογραφία 7, Κουλούρι βάφτισης αγοριού με χρήση χρωμάτων ζαχαροπλαστικής.

αφετηρία για συμμετρική τοποθέτηση όλων των υπόλοιπων σχεδίων. Το ψαλίδι χρησίμευε για να κοπούν τα διάφορα σχήματα, ενώ το μαχαιράκι για να αποδοθούν (χαραχτούν) τα νεύρα των φύλλων. Ακόμα παλιότερα αντί για μικρό πλάστη χρησιμοποιούσαν το κοίλο μέρος από το κουτάλι της σούπας. Η κυκλική απόληξη από το σιδερένιο τσιμπιδάκι και το πιρούνι χρησίμευαν για να αποτυπωθούν στο ζυμάρι ανάλογα σχήματα και ραβδώσεις.

Παλαιότερα τα ψωμιά ψήνονταν στους ξυλόφουρνους που κάθε νοικοκυριό διέθετε. Σήμερα, αν και η διαδικασία του ψησίματος παραμένει κατά βάση στον οικιακό χώρο, γίνεται είτε σε ξυλόφουρνο –για όσα λίγα σπίτια διαθέτουν ακόμα– είτε στον φούρνο της ηλεκτρικής κουζίνας των σύγχρονων νοικοκυριών. Ωστόσο, όποιος δεν έχει ούτε τη μία ούτε την άλλη δυνατότητα μπορεί να απευθυνθεί στους επαγγελματίες αρτοποιούς της περιοχής. Στο παρελθόν τα ψωμιά μεταφέρονταν σε ειδικό ταγάρι, την πέτλια, δώρο συνήθως της πεθεράς στη νύφη. Σήμερα συσκευάζονται με σύγχρονα υλικά περιτυλίγματος και στολίζονται με διακοσμητικές κορδέλες.

5. Προϊόντα ή εν γένει υλικά αντικείμενα που προκύπτουν ως αποτέλεσμα της επιτέλεσης/άσκησης του στοιχείου Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς

Κουλούρες/κουλούρια που φέρουν περίτεχνη διακόσμηση με πολυποίκιλους συμβολισμούς.

6. Ιστορικά στοιχεία για το στοιχείο Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς (έως 700 λέξεις)

Το ψωμί συνιστούσε την κυριότερη καθημερινή τροφή για το σύνολο των αγροτικών πληθυσμών του ελλαδικού χώρου. Ωστόσο, με την πάροδο του χρόνου στη διατροφική του λειτουργία ενσωματώθηκαν ενέργειες που φέρουν πλήθος πολιτισμικών στοιχείων και εκδηλώνονται μέσω συμβολισμών. Η όλη διαδικασία επηρεαζόταν –και εξακολουθεί να επηρεάζεται– από τις εκάστοτε οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες, οι οποίες διαφοροποιούνται συν τω χρόνω, αλλά και από τις θρησκευτικές αντιλήψεις και τα ευετηρικά έθιμα, τα έθιμα δηλαδή που αποβλέπουν ή σχετίζονται με την καλή χρονιά και την πλούσια συγκομιδή. Έτσι, το ψωμί ως «αντικείμενο» απομακρύνεται από την ικανοποίηση της πρωταρχικής βιολογικής ανάγκης για τροφή και προσλαμβάνει συμβολική διάσταση. Παράλληλα, συνδέεται

με ένα σύνολο ενεργειών-δράσεων, οι οποίες λαμβάνουν χώρα σε προκαθορισμένες χρονικές στιγμές και νοηματοδοτούνται σε συγκεκριμένο κάθε φορά κοινωνικό πλαίσιο και επικοινωνιακή περίσταση.

Η χρονική αφετηρία της πρακτικής του *κεντήματος του ψωμιού* δεν μπορεί να οριστεί με ακρίβεια. Η προσπάθεια καθορισμού της επικεντρώνεται στην ανάλυση των συνεντεύξεων σε συνδυασμό με την ηλικία των πληροφορητών. Με την πιο ηλικιωμένη πληροφορήτρια να είναι σήμερα 88 ετών και να έχει παρακολουθήσει το *κέντημα του ψωμιού* από μικρό παιδάκι, εύλογα κάποιος μπορεί να ανατρέξει στο παρελθόν, τουλάχιστον κατά εκατό χρόνια. Ωστόσο, γνωρίζοντας ότι στην ομάδα των κεντηστριών συμμετείχαν συχνά μανάδες αλλά και γιαγιάδες, η αναγωγή στο παρελθόν θα μπορούσε να είναι βαθύτερη από το διάστημα των εκατό ετών.

Τα *κεντητά ψωμιά* συνόδευαν –και συνεχίζουν να συνοδεύουν μέχρι και σήμερα– όλες τις βασικές στιγμές του κύκλου της ζωής για την κοινότητα του Βαρνάβα: το κουλούρι της βάφτισης, του αρραβώνα, τα κουλούρια που φτιάχνονται για τη γαμήλια τελετή (το κουλούρι των καλεσμένων [στα αρβανίτικα το κουλούρι του γάμου απαντά με την ονομασία *κουλιάτσι*], το κουλούρι του κουμπάρου, το κουλούρι της πόρτας, της εκκλησίας), αλλά και το κουλούρι για το σαρανταήμερο μνημόσυνο, ιδιαιτέρως για ανθρώπους που χάθηκαν νέοι. Από τα ψωμιά του γάμου, ο ιερέας χρησιμοποιούσε το κουλούρι της εκκλησίας για την παρασκευή της Θείας Κοινωνίας με την οποία μεταλάμβανε τους νεόνυμφους.

Τα *κεντητά ψωμιά* ήταν απαραίτητο στοιχείο και για κάποιες σημαντικές εορτές στον κύκλο του χρόνου. Η *τριμεροπίτα* ή *τριμερόπιτα* ήταν το νηστίσιμο, γλυκό κεντητό κουλούρι που η νύφη προσέφερε στην πεθερά τρεις ημέρες μετά την Καθαρά Δευτέρα. Τις ημέρες του Πάσχα, συγκεκριμένα τη Μεγάλη Εβδομάδα, η πεθερά δώριζε στη νύφη κεντημένη κουλούρα, στολισμένη και με κόκκινα αυγά. Τα δώρα συμπληρώνονταν με αρνί από μέρους του πεθερού και λαμπάδα από μέρους του γαμπρού. Στο ίδιο εορταστικό πλαίσιο οι νονοί δώριζαν στα βαφτιστήρια τους μικρά πασχαλινά ψωμάκια, τις *κοσώνες*, έθιμο ζωντανό ακόμα και σήμερα. Αν και το καθένα από αυτά είχε διαφορετική διακόσμηση, ωστόσο το παραδοσιακό κόκκινο αυγό στο κέντρο αποτελούσε σταθερό διακοσμητικό στοιχείο, το οποίο συμβολίζει το γέννημα, την αρχή της ζωής, όπως κατά μία έννοια και το στάχυ στη *Βασιλόπιτα* ή *Βασίλα*. Παράλληλα, το κόκκινο χρώμα παραπέμπει στη θυσία του Χριστού.

Αντίστοιχα, σταθερή διακοσμητική παρουσία είχε και το καρύδι στο κέντρο της βασιλόπιτας, η οποία έφερε επίσης διάφορα ανάγλυφα σχέδια. Ακτινωτά προς το κέντρο, όπου ήταν τοποθετημένο ένα καρύδι, αναπαριστούσαν το σπίτι του νοικοκύρη, το χέρι της Παναγίας, τα οικοσίτα ζώα και εργαλεία ή στοιχεία δηλωτικά του επαγγέλματός του νοικοκύρη, όπως το σταφύλι, το υνί και το στάχυ. Τα τρία τελευταία διακοσμητικά στοιχεία συμβόλιζαν την ευχή-προσδοκία για καλή σοδειά και ευκαρπία. Καρπούς, κυρίως καρύδια και αμύγδαλα, τοποθετούσαν και στο Χριστόψωμο, που κοβόταν προς τιμήν του Χριστού στο γιορτινό τραπέζι κάθε νοικοκυριού. Εκτός από το θρησκευτικό σύμβολο του Σταυρού στο κέντρο, άλλα διακοσμητικά μοτίβα ήταν τα λουλούδια, τα πτηνά, τα φύλλα και το σταφύλι. Τέλος, κουλούρια διακοσμημένα πήγαιναν οι πιστοί σε εξωκλήσια, για τη γιορτή του Αγίου στον οποίο ήταν αφιερωμένο το εκκλησάκι. Με εξαίρεση την *τριμερόπιτα*, η οποία έχει εγκαταλειφθεί λόγω των αλλαγών που έχουν επέλθει στη δομή της οικογένειας, τα άλλα παραμένουν στη ζωή της κοινότητας, είτε με μικρότερη συχνότητα σε σύγκριση με το παρελθόν είτε με λιγότερο περίτεχνη διακόσμηση.

Όσον αφορά στη διαδικασία της παρασκευής τους, ακολουθείτο ένα «τελετουργικό» τυπικό. Στις 14 του Σεπτεμβρίου, ανήμερα του Σταυρού, ξεκινούσαν να φτιάχνουν το προζύμι, αφού είχαν πάρει βασιλικό (*σταυρολούλουδο*) από την εκκλησία. Με λίγο αλεύρι ζύμωναν το προζύμι, πάνω στο οποίο τοποθετούσαν τον βασιλικό που είχαν φέρει από την εκκλησία και θεωρείτο αγιασμένος. Για τρεις ημέρες το ζύμωναν σταθερά, προσθέτοντας συνεχώς αλεύρι, μέχρι να φουσκώσει. Τα χρόνια που δεν είχαν ψυγείο, φύλαγαν από αυτό ένα κομμάτι σε πήλινο σκεύος, και το χρησιμοποιούσαν ως προζύμι για κάθε νέο ζύωμα. Σύμφωνα με μαρτυρία πληροφορήτριας-κεντήστρας, μπόρεσε να διατηρήσει για δεκατέσσερα χρόνια μία ελάχιστη ποσότητα από το αρχικό «αγιασμένο» προζύμι. Το πόσο πίστευαν ότι η ιδιότητα της ιερότητας του «πρώτου» προζυμιού μεταφέρεται σε όλα τα μετέπειτα ζυμώματα, φαίνεται και από το γεγονός ότι το νερό που έμενε από το ζύωμα δεν το πετούσαν, αλλά το συνέλεγαν σε ειδικό σκεύος, τη *λιατήρα*, και το έδιναν να το πιουν τα ζώα. Άλλοτε πάλι το έριχναν στο χώμα ή το κρατούσαν στο σπίτι για φυλαχτό. Η πρακτική αυτή τείνει στις μέρες μας να εγκαταλειφθεί λόγω των αλλαγών που έχουν επέλθει στον σύγχρονο τρόπο ζωής, όπως η ανάγκη να ελαχιστοποιηθεί ο απαιτούμενος χρόνος –κάτι που εξηγεί και την αντικατάσταση του προζυμιού από τη μαγιά–, αλλά και από τις ευκολίες που μας προσφέρει πλέον η τεχνολογία. Επιπλέον, τείνει να εγκαταλειφθεί η πίστη ότι τέτοιου καθημερινές πρακτικές ενέχουν θαυματουργικές δυνάμεις, οι οποίες μεταδίδονται με την αίσθηση της αφής και την

επαφή. Η υπόλοιπη διαδικασία παρασκευής του ψωμιού γινόταν, σε γενικές γραμμές, όπως και σήμερα.

Αξίζει, ωστόσο, να επισημάνουμε κάποια στοιχεία που στο παρελθόν ήταν σύμφυτα με τον κοινωνικό ρόλο του γυναικείου φύλου στο πλαίσιο της κοινότητας. Μέσα από τη βιωματική εκμάθηση της τέχνης του *κεντημένου ψωμιού* ο γυναικείος πληθυσμός κοινωνικοποιείτο και υιοθετούσε πρακτικές που συνδέονταν άρρηκτα με τις ποικίλες εκφράσεις του κοινωνικού ρόλου του φύλου του. Επρόκειτο δηλαδή για μια κοινωνικοποίηση με όχημα το άμεσο βίωμα. Κοινωνικοί ρόλοι, όπως αυτοί της μάνας, της πεθεράς, της νύφης, της νονάς σχετίζονταν με τη γνώση της παρασκευής του *κεντημένου ψωμιού*, η οποία αφενός ήταν –έστω και άτυπα– «κοινωνικά επιβεβλημένη», αφετέρου αποτελούσε ένα είδος αποδεικτικού της γυναικείας αξιοσύνης, ταυτισμένης βέβαια με την έννοια της νοικοκυροσύνης. Άλλωστε, το *κεντημένο ψωμί* ως το τελικό υλικό προϊόν της τέχνης του κεντήματος συνδέεται με τη θρησκευτική ζωή της οικογένειας, για την οποία υπεύθυνη ήταν η γυναίκα. Έτσι, και από αυτή τη θέση ανταποκρινόταν σε μία ακόμα πτυχή του κοινωνικού ρόλου του φύλου της.

Παράλληλα, η εξοικείωση και η εκμάθηση της τεχνικής του κεντήματος ήταν ένα από τα στοιχεία που πιστοποιούσαν τη μετάβαση στις διάφορες ηλικιακές φάσεις της γυναικείας ζωής και των χαρακτηριστικών που η ταυτότητα του φύλου έφερε σε κάθε μια από τις φάσεις αυτές. Οι γυναίκες αρχικά ως μικρά κορίτσια εξοικειώνονταν με την τεχνική του κεντήματος μέσω της παιγνιώδους παρατήρησης. Αργότερα, ως έφηβες και νεαρά κορίτσια καλούνταν να την μάθουν σταδιακά, συμμετέχοντας και οι ίδιες στη διαδικασία του κεντήματος. Τέλος, ως ώριμες πλέον γυναίκες και έχοντας κατακτήσει βιωματικά τη γνώση της συγκεκριμένης τεχνικής, καλούνται αφενός να την εφαρμόσουν –από τη θέση της μητέρας, της πεθεράς, της νύφης, της νονάς–, αφετέρου να τη μεταδώσουν σε νεότερες από αυτές γυναίκες. Στο σημείο αυτό αξίζει να επισημανθεί ότι η έναρξη της ουσιαστικής μάθησης της τέχνης του *κεντημένου ψωμιού* συμπίπτει με την εφηβεία (νεότητα), εκείνο δηλαδή το ηλικιακό στάδιο που βασικό του χαρακτηριστικό έχει τη βιολογική ωρίμαση της γυναίκας και την προετοιμασία της, ώστε να ανταποκριθεί στον κοινωνικό ρόλο που η παραδοσιακή αγροτική κοινωνία αποδέχεται για το φύλο της. Οι κεντήστρες έχαιραν της εκτίμησης των μελών της κοινότητας, ενώ και μέσα στην ίδια την ομάδα τους υπήρχε μία άτυπη ιεραρχία, προϊόν αξιολόγησης από τις άλλες ομότεχνές τους της επιδεξιότητάς τους στο κέντημα.

7. Η σημασία του στοιχείου της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς σήμερα

α. Ποια είναι η σημασία του στοιχείου Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς για τα μέλη της κοινότητας/τους φορείς του; (όχι λιγότερες από 100- όχι περισσότερες από 300 λέξεις)

Την αντοχή του στοιχείου στον χρόνο επιβεβαιώνουν με μαρτυρίες τους οι παραδοσιακοί φορείς του στοιχείου, οι γυναίκες-κεντήστρες του Βαρνάβα, αλλά και η διευρυμένη σήμερα ζωντανή κοινότητα φορέων, η οποία αισθάνεται ότι η συνέχιση της τέχνης του *κεντημένου ψωμιού* αποτελεί μέρος της διαφύλαξης της πολιτισμικής της ταυτότητας. Σε αυτήν αισθάνονται ότι ανήκουν όχι μόνο όσοι είναι μόνιμοι κάτοικοι αλλά και όσοι διαμένουν πλέον αλλού.

Παρά τις αναπόφευκτες αλλαγές και τους μετασχηματισμούς που έχουν επέλθει στη νεώτερη αλλά και στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία, τα *κεντητά ψωμιά* εξακολουθούν να συνοδεύουν όλες τις βασικές στιγμές του κύκλου της ζωής των κατοίκων της κοινότητας του Βαρνάβα. Οι αλλαγές στη δομή της οικογένειας αλλά και της τοπικής κοινωνίας δεν εμπόδισαν τους κατοίκους της κοινότητας να αναζητήσουν τρόπους, ώστε το *κεντημένο ψωμί*, ως το τελικό υλικό προϊόν της τέχνης του κεντήματος (τεχνούργημα), να παραμείνει στον σύγχρονο τρόπο ζωής της κοινότητας ως οργανικό της κομμάτι –αναπόφευκτα, βεβαίως, μετασχηματισμένο. Αυτό επιβεβαιώνει τη σημασία του για την κοινότητα και τη δυναμική που η τέχνη του *κεντημένου ψωμιού* ενέχει. Εξίσου ζωντανό παραμένει το ενδιαφέρον για εκμάθηση και διάδοση της τεχνογνωσίας του *κεντήματος*, όπως μαρτυρούν μέλη της κοινότητας φορέων. Ανάμεσά τους, κεντήστρες οι οποίες κάνουν λόγο για μία τέχνη που κληρονόμησαν από τις γιαγιάδες και τις μητέρες τους και την οποία επιθυμούν να κληροδοτήσουν όχι μόνο στις κόρες τους αλλά και σε νεότερα μέλη της κοινότητας που δεν την γνωρίζουν. Αξιοσημείωτο δε, πως γυναίκες που δεν είχαν αρβανίτικη καταγωγή, με τον γάμο τους όχι μόνο υιοθέτησαν πρακτικές και έθιμα της κοινότητας του Βαρνάβα που σχετίζονται με το *κεντητό ψωμί*, αλλά έγιναν και επιδέξιες κεντήστρες.

Η πλειονότητα των κατοίκων της κοινότητας, ακόμα κι αν κάποιοι νεώτεροι έχουν αλλάξει τόπο μόνιμης κατοικίας, εξακολουθούν να έχουν την αίσθηση του «ανήκειν» στην κοινότητα και να επιθυμούν τη συμπερίληψη του *κεντημένου ψωμιού* σε σημαντικές εκδηλώσεις της ζωής τους, όπως αρραβώνας, βαφτίσια, γάμος. Ακόμα

κι αν η γαμήλια τούρτα κάνει την εμφάνισή της στο γλέντι του γάμου, συνυπάρχει με το *κεντημένο κουλούρι* των μαμάδων και των γιαγιάδων τους. Διαρκές αλλά και ανανεούμενο ενδιαφέρον από τους κατοίκους της κοινότητας αφενός, αντοχή της πρακτικής του κεντήματος στον χρόνο αφετέρου, συνδέονται με σχέση αμφίδρομη, καθώς το ένα ενισχύει και ενισχύεται από το άλλο. Είναι, μάλιστα, ενδεικτικό ότι, όταν οι συνθήκες της σύγχρονης ζωής το καθιστούν δύσκολο, την επιθυμία ικανοποιούν τα αρτοποιεία της περιοχής του Βαρνάβα και γυναίκες της κοινότητας που εξακολουθούν να εξασκούν την τέχνη, κάποιες και επί πληρωμή.

Η πρόθυμη, εξάλλου, συμμετοχή κατοίκων της κοινότητας με καθέναν από τη δική του θέση να συμβάλει στην προσπάθεια εγγραφής του στοιχείου στο Εθνικό Ευρετήριο Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Ελλάδας, είναι μία ακόμα απόδειξη της σημασίας που αυτό έχει για τη ζωή τους και την ταυτότητά τους ως μελών της ίδιας κοινότητας, αυτής του Βαρνάβα.

β. Ποια είναι η σημασία του στοιχείου της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς για τη σύγχρονη ελληνική κοινωνία; (όχι λιγότερες από 100- όχι περισσότερες από 200 λέξεις)

Η Βοιωτία, η Εύβοια, η Αττική και οι Κυκλάδες είναι μερικές από τις περιοχές του ελλαδικού χώρου όπου διαβιούν κοινότητες Αρβανιτών, οι οποίες –σύμφωνα με τους πληροφορητές και τις πληροφορήτριες– διατηρούν το έθιμο του *κεντημένου ψωμιού*. Καθίσταται, λοιπόν, φανερό πως η διαφύλαξη και η ανάδειξη της τέχνης του *κεντημένου ψωμιού* δεν αφορά αποκλειστικά στην κοινότητα του Βαρνάβα, αλλά στους απανταχού στον ελλαδικό χώρο Αρβανίτες. Ωστόσο, και σε άλλες περιοχές στον ελλαδικό χώρο (για παράδειγμα στην Κρήτη και στην Ήπειρο), κοινότητες που δεν έχουν αρβανίτικη καταγωγή εξασκούν –παρά τις όποιες επιμέρους διαφορές– την τέχνη του *κεντημένου ψωμιού*. Κατά συνέπεια, η εγγραφή του στοιχείου στο Εθνικό Ευρετήριο Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Ελλάδας μπορεί να αποτελέσει αφορμή για την ανάδειξη και τη μελέτη παρόμοιων περιπτώσεων με αυτήν του Βαρνάβα. Μία τέτοιου είδους έρευνα δεν προάγει μόνο την επιστημονική γνώση. Βοηθά και τα μέλη των κοινοτήτων να συνειδητοποιήσουν πως η ομοιότητα ή η διαφορετικότητα, ως δομικά στοιχεία της ταυτότητας τους, δεν πρέπει να αλλοιώνονται από οποιαδήποτε αξιολογική πρόθεση –υποτίμησης ή υπερτίμησης. Η ένταξη, λοιπόν, της δικής τους πολιτισμικής πρακτικής σε ένα ευρύτερο πλαίσιο θα συντελέσει και στην πληρέστερη κατανόησή της.

γ. Συμμετείχε και πώς η κοινότητα στην προετοιμασία της εγγραφής του στοιχείου της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς στο Εθνικό Ευρετήριο Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Ελλάδας; (όχι λιγότερες από 200- όχι περισσότερες από 300 λέξεις)

Η πρωτοβουλία ανήκε στη Λαογραφική Εταιρεία Βαρνάβα Δήμου Μαραθώνα, στα μέλη της οποίας συμπεριλαμβάνονται πολλές από τις κεντήστρες της κοινότητας, γεροντότερες αλλά και νεότερης ηλικίας. Με στόχο την καταγραφή της τρέχουσας κατάστασης του στοιχείου ανέθεσε σε ερευνητή τη διενέργεια συνεντεύξεων. Η συμβολή της Εταιρείας στην ενημέρωση και την ενεργοποίηση της κοινότητας για στήριξη της προσπάθειας εγγραφής του στοιχείου στο Εθνικό Ευρετήριο Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Ελλάδας υπήρξε καθοριστική, με αποτέλεσμα η ανταπόκριση της κοινότητας να είναι συνολικά άμεση και θερμή. Την ίδια προθυμία έδειξε και το προσωπικό των σύγχρονων αρτοποιειών του Βαρνάβα, τα οποία στη μετανεωτερική εποχή που διανύουμε αποτελούν ένα νέο, διαφορετικό τρόπο διαφύλαξης της γνώσης της συγκεκριμένης τέχνης.

Κεντήστρες διαφορετικών ηλικιών έδωσαν συνεντεύξεις αλλά και παρείχαν σχετικά βίντεο και φωτογραφικό υλικό από το οικογενειακό τους αρχείο. Ανέδειξαν έτσι το προσωπικό τους βίωμα, καθώς οι πληροφορίες που συλλέχθηκαν ήταν άμεσα συνδεδεμένες με την ίδια τους τη ζωή και την τέχνη του κεντήματος του ψωμιού. Διατύπωσαν τις δικές τους μνημονικές αφηγήσεις και «ξεκλείδωσαν» συναισθήματα, μέσω των οποίων έγινε ακόμα πιο φανερή η σημασία του *κεντημένου ψωμιού* για τις ίδιες, αλλά και για τις σχέσεις που με αφορμή την παρασκευή του δομούνται εντός της κοινότητας.

8. Διαφύλαξη/ανάδειξη του στοιχείου της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς

α. Πώς μεταδίδεται το στοιχείο της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς στις νεότερες γενιές σήμερα; (όχι λιγότερες από 200, όχι περισσότερες από μέχρι 300 λέξεις)

Το κεντημένο ψωμί ως «αντικείμενο» που φέρει συμβολισμούς είναι παρόν σε όλες τις εκδηλώσεις της ζωής της κοινότητας του Βαρνάβα. Ως τέτοιο, φτάνει στις νεότερες γενιές είτε μέσα από την ίδια την οικογένεια είτε με τη συμμετοχή των νέων στη ζωή της κοινότητας. Η τεχνογνωσία της διαδικασίας παραγωγής του κεντημένου

ψωμιού μπορεί να εντοπιστεί σε δύο επίπεδα: σε αυτό της πληροφορίας –έστω κι αν η πρόσληψή της έχει προέλθει βιωματικά– και σε εκείνο της δεξιότητας, της ικανότητας δηλαδή για πρακτική αξιοποίηση της γνώσης. Η άμεση, λοιπόν, γνώση μπορεί να προέλθει είτε ως προϊόν απλής παρατήρησης, κάτι που ίσχυε κυρίως στο παρελθόν, είτε ως προϊόν σταδιακής ενεργητικής συμμετοχής των νέων, κάτι που ίσχυε στο παρελθόν και ισχύει και σήμερα. Στη δεύτερη περίπτωση η διαγενεακή μετάδοση της γνώσης εξασφαλίζεται βιωματικά από τις γυναίκες-κεντήστρες της κοινότητας.

Σε άλλο επικοινωνιακό πλαίσιο αλλά επίσης αποτελεσματική, αποδεικνύεται η συμβολή του Ευρωπαϊκού Μουσείου Άρτου μέσω των δράσεων που αυτό διοργανώνει. Η ίδια η συλλογή του Μουσείου, εκθέσεις, εκπαιδευτικά προγράμματα που περιλαμβάνουν εργαστήρια-προσομοιώσεις της πρακτικής του κεντήματος για μαθητές, αλλά και σεμινάρια, τα οποία απευθύνονται σε ενήλικες, είναι μερικοί από τους τρόπους μέσω των οποίων οι νέοι μπορούν σήμερα να έρθουν σε επαφή με το *κεντημένο ψωμί* και τη διαδικασία παραγωγής του. Επίσης, προς αυτήν την κατεύθυνση μπορούν να αξιοποιήσουν τον ιστότοπο του Μουσείου, να ενημερωθούν από λευκώματα που έχει εκδώσει και από τηλεοπτικές εκπομπές, στις οποίες το προσωπικό του Μουσείου έχει προσκληθεί και έχει μιλήσει σχετικά.

Με όχημα όλα όσα προαναφέρθηκαν, δίνεται η δυνατότητα στους σύγχρονους νέους να «ανακαλύψουν» το *κεντημένο ψωμί*, να ενημερωθούν σχετικά, να κατανοήσουν τη σημασία του για το χθες και το σήμερα, να ερμηνεύσουν με κριτική ματιά τους συμβολισμούς του, να στοχαστούν πώς αυτό μπορεί να αναπλαισιωθεί στη σύγχρονη ζωή και να αποτελέσει χαρακτηριστικό στοιχείο σε εκδηλώσεις της.

β. Μέτρα διαφύλαξης/ανάδειξης του στοιχείου της Αυλής Πολιτιστικής Κληρονομιάς που έχουν ληφθεί στο παρελθόν ή που εφαρμόζονται σήμερα (σε τοπική, περιφερειακή ή ευρύτερη κλίμακα) (όχι λιγότερες από 200, όχι περισσότερες από 300 λέξεις)

Αναμφισβήτητα, η ίδρυση της Λαογραφικής Εταιρείας Βαρνάβα Δήμου Μαραθώνα και του Ευρωπαϊκού Μουσείου Άρτου αποτέλεσε δημιουργική αφετηρία. Ωστόσο, αν αυτή δεν πλαισιωνόταν στη συνέχεια από ποικίλες δράσεις και προγράμματα, των οποίων σταθερός άξονας είναι η διαφύλαξη και η ανάδειξη του *κεντημένου ψωμιού*, η σημασία της θα αποδυναμωνόταν. Γι' αυτό και συνισταμένη όλων των δράσεων ήταν και είναι η ενεργή συμμετοχή των γυναικών-κεντηστριών της κοινότητας.

Επιστέγασμα δε της συνολικής αυτής προσπάθειας, αποτελεί το αίτημα για ένταξη του στοιχείου στο Εθνικό Ευρετήριο Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Ελλάδας, ένα αίτημα που απηχεί και συμπυκνώνει την ομόθυμη επιθυμία ολόκληρης της κοινότητας.

Αρχής γενομένης από τον ευαίσθητο χώρο της εκπαίδευσης, από το 2004 στις εγκαταστάσεις του Μουσείου –στον κήπο και σε παρακείμενο αγρόκτημα– διεξάγεται τρίπτυχο εκπαιδευτικό πρόγραμμα για μαθητές της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης με τις θεματικές: «Καλλιέργεια γης και ψωμί», με δράσεις προσομοίωσης των σταδίων καλλιέργειας του σιταριού (άροση, σπορά, θερισμός), «Το ψωμί στα ήθη και στα έθιμα του χρόνου» και «Κεντημένο ψωμί». Και στις τρεις προαναφερθείσες θεματικές η γνώση της τέχνης του κεντήματος κατέχει πρωταρχική θέση, ανάλογα βέβαια με την εποχή του χρόνου και το ετήσιο εορτολόγιο. Παράλληλα, οι μαθητές ακούν σχετικές αφηγήσεις από την προφορική παράδοση της κοινότητας. Με επέκταση των δράσεων στους χώρους της άτυπης εκπαίδευσης ενηλίκων και της επαγγελματικής κατάρτισης, έχει διοργανωθεί σειρά σεμιναρίων που απευθύνονταν τόσο σε επαγγελματίες αρτοποιούς όσο και σε απόφοιτους των Δ.ΙΕΚ από τις ειδικότητες «Τεχνικός Αρτοποιός» και «Ζαχαροπλάστης». Επίσης, από το 2005 έως το 2009 διοργανώθηκαν σεμινάρια σε συνεργασία με τη ΝΕΛΕ Ανατολικής Αττικής (Νομαρχιακή Επιτροπή Λαϊκής Επιμόρφωσης).

Παραμένοντας στην εκπαιδευτική κοινότητα, σε συνεργασία με το Διεθνές Κέντρο Ελληνικών και Μεσογειακών Σπουδών φοιτητές από πανεπιστήμια της Αμερικής και του Καναδά έχουν πραγματοποιήσει την τελευταία δεκαετία επισκέψεις στο Μουσείο και έχουν δείξει εξαιρετικό ενδιαφέρον για την ιδιαίτερη αυτή τέχνη του *κεντημένου ψωμιού*.

Με ιδιαίτερη ευαισθησία και πραγματικό ενδιαφέρον απέναντι σε ευάλωτες πληθυσμιακές ομάδες της ελληνικής κοινωνίας, πραγματοποιήθηκαν οι ακόλουθες δράσεις:

1. Στο πλαίσιο των Θερινών Παραολυμπιακών Αγώνων του 2004, στις εγκαταστάσεις της Νέας Μάκρης διοργανώθηκαν για τους αθλητές σεμινάρια με θέμα το *κεντημένο ψωμί* στην κοινότητα του Βαρνάβα.
2. Το 2009, σε συνεργασία με τον Σύνδεσμο Ελληνο-παλαιστινιακής Φιλίας στην Ελλάδα διοργανώθηκε εκδήλωση με τίτλο «Το ψωμί της Ειρήνης». Παρουσιάστηκαν

δείγματα κεντημένου ψωμιού του Βαρνάβα, καθώς και ψωμιά από την Παλαιστίνη και άλλους αραβόφωνους λαούς. Γυναίκες και παιδιά από την Παλαιστίνη και το αραβόφωνο σχολείο στην Αθήνα μαζί με γυναίκες από τον Βαρνάβα και παιδιά του δημοτικού σχολείου Βαρνάβα «κέντησαν» τα δικά τους ψωμιά, σύμφωνα με τις παραδόσεις τους.

γ. Μέτρα διαφύλαξης/ανάδειξης που προτείνεται να εφαρμοστούν στο μέλλον (σε τοπική, περιφερειακή ή ευρύτερη κλίμακα) (όχι λιγότερες από 300 όχι περισσότερες από 500 λέξεις)

Από όσα έχουν προαναφερθεί, είναι φανερό ότι για τα μέλη της κοινότητας του Βαρνάβα το ενδιαφέρον για το κεντημένο ψωμί παραμένει ζωνφό. Σημαντική είναι, επίσης, η ύπαρξη ενός ικανού αριθμού κεντηστριών με επιθυμία διαφύλαξης, προβολής και διάδοσης της τεχνογνωσίας του κεντήματος του ψωμιού. Επιπλέον, τα μέλη της κοινότητας έχοντας επίγνωση ότι η διαφύλαξη της παράδοσης προϋποθέτει τη δυναμική της προσαρμογή στη σύγχρονη συγκυρία, επικροτούν και στηρίζουν τον δημιουργικό μετασχηματισμό της πρακτικής του κεντήματος του ψωμιού.

Με δεδομένο δε, ότι οι κεντήστρες αποτελούν στην πλειονότητά τους μέλη της Λαογραφικής Εταιρείας Βαρνάβα Δήμου Μαραθώνα, αλλά και ότι οι δράσεις που διοργανώνουν από κοινού η Εταιρεία και το Ευρωπαϊκό Μουσείο Άρτου έχουν στόχο τους τη διαφύλαξη, την προβολή και τη διάδοση της τέχνης του κεντημένου ψωμιού, δημιουργείται ένα αποτελεσματικό κλίμα συνεργασίας μεταξύ της ίδιας της κοινότητας και μιας οργάνωσης (Λαογραφική Εταιρεία Βαρνάβα Δήμου Μαραθώνα), που προέρχεται από τον χώρο της κοινωνίας των πολιτών. Με στόχο τη διαφύλαξη και την ανάδειξη της τέχνης του κεντημένου ψωμιού μέσα σε ένα πλαίσιο προώθησης του πολιτιστικού τουρισμού στην ευρύτερη περιοχή του Βαρνάβα, έχουν συμμετάσχει σε εθνικά και ευρωπαϊκά προγράμματα εκπαιδευτικού χαρακτήρα. Την επίτευξη αυτού του στόχου διευκολύνει το γεγονός ότι παρακολουθούν τις εξελίξεις της σύγχρονης τεχνολογίας και αξιοποιούν τις ΤΠΕ για τη λειτουργία του Μουσείου.

Τα προαναφερθέντα θετικά στοιχεία μπορούν να ενδυναμωθούν από το γεγονός ότι στη σύγχρονη πολιτική συγκυρία η διαφύλαξη και η αξιοποίηση στοιχείων των τοπικών πολιτισμών στο πλαίσιο της αειφόρου και βιώσιμης ανάπτυξης αποτελούν σταθερό προσανατολισμό τόσο των εθνικών πολιτικών όσο και των πολιτικών διεθνών οργανισμών. Αναφέρουμε ενδεικτικά την Ουνέσκο (Αυλή Πολιτιστική Κληρονομιά), την Ευρωπαϊκή Ένωση (η ανακήρυξη του 2018 σε

Ευρωπαϊκό Έτος Πολιτιστικής Κληρονομιάς), το Συμβούλιο της Ευρώπης (ο θεσμός των Πολιτιστικών Διαδρομών) κ.ά. Είναι δε σημαντικό ότι τις πολιτικές αυτές έχει ενστερνιστεί και η Ελλάδα, όπως αποδεικνύεται από τη συμπερίληψη αντίστοιχων συμβάσεων ή οδηγιών στην ελληνική νομοθεσία.

Παράλληλα, δεν μπορεί να μην επισημανθεί η παρεμβολή κάποιων δυσκολιών. Οι αλλαγές που έχουν επέλθει στον σύγχρονο τρόπο ζωής, στη δομή της οικογένειας και της τοπικής κοινωνίας, έχουν ως αποτέλεσμα να χαθεί μέρος των συμβολισμών από τη διαδικασία παραγωγής του *κεντημένου ψωμιού* («αγιασμένο» προζύμι με *σταυρολούλουδο* από την εκκλησία), αλλά και κάποια από τα είδη του (*η τριμερόπιτα ή τριμεροπίτα*).

Μία πρόσθετη δυσκολία σχετίζεται με τη μεταβλητή του χρόνου που αναπόφευκτα επηρεάζει την ανθρώπινη δράση. Πιο συγκεκριμένα, είναι η άνοδος του ορίου ηλικίας των κεντηστριών που μπαίνουν σε καθεστώς άτυπης «μαθητείας», η αύξηση της ηλικίας των γυναικών της κοινότητας που εξασκούν την τέχνη του κεντήματος και η παράλληλη μείωση του αριθμού τους σε σύγκριση με το παρελθόν.

Από την άλλη, η διαρκής ανάγκη ανανοηματοδότησης και επαναπλαισίωσης του στοιχείου αποτελεί σταθερά ένα ζητούμενο. Κι αυτό, γιατί πρέπει να βρεθεί εκείνη η ισορροπία που αφενός θα επιτρέψει στην παράδοση να μην καταδικαστεί σε λήθη, εγκλωβισμένη στην αντίληψη της «γνήσιας και αυθεντικής» εκδοχής του στοιχείου, αφετέρου αυτό να μην αποπλαισιωθεί ολοκληρωτικά είτε από τις συνθήκες και τη νοοτροπία των οποίων είναι γέννημα είτε από αυτές που στην εξέλιξη του χρόνου παρεισέφρησαν στις αρχικές. Είναι, εν τέλει, η ίδια η κοινότητα αυτή που μέσα στην εξελικτική της πορεία θα δώσει τη «λύση».

Σε σύνδεση, λοιπόν, με όσα προαναφέρθηκαν προτείνονται τα ακόλουθα μέτρα:

-Να διερευνηθεί η δυνατότητα δημιουργίας Κοινωνικής Συνεταιριστικής Επιχείρησης (ΚΟΙΝ.Σ.ΕΠ.) από τις κεντήστρες της κοινότητας, σταθμίζοντας τα πιθανά οφέλη από μια τέτοια κίνηση. Πέρα από τα οφέλη που θα μπορούσαν να προκύψουν από την οργάνωση δράσεων για την προβολή του στοιχείου, η ίδρυση της ΚΟΙΝ.Σ.ΕΠ. μπορεί να αποφέρει και οικονομικό όφελος για τις κεντήστρες-μέλη της, κάτι που αναμένεται να συμβάλει αποφασιστικά όχι μόνο στη διαφύλαξη του στοιχείου, αλλά και στη διεύρυνση της ομάδας των κεντηστριών, παρακινώντας και νεότερες γυναίκες να μάθουν την τέχνη του κεντήματος.

- Να συνδεθούν οι δράσεις της Λαογραφικής Εταιρείας Βαρνάβα Δήμου Μαραθώνα με την τοπική Ιστορία, ώστε να αναδειχθεί το διακριτό της τοπικής διάστασης της τεχνικής του κεντήματος στον Βαρνάβα. Για την επίτευξη του στόχου, απαραίτητη είναι η αξιοποίηση του διαγενεακού διαλόγου και η ανάδειξη της σημασίας της κατανόησης και του σεβασμού μεταξύ της μαθητικής και γενικότερα της νεολαϊστικής κοινότητας και ατόμων μεγαλύτερων ηλικιών. Με δίαυλο το *κεντημένο ψωμί* ως συστατικό στοιχείο που διαδραμάτιζε «πρωταγωνιστικό» ρόλο στις κοινωνικές πρακτικές-εκδηλώσεις της κοινότητας του Βαρνάβα, οι γεροντότεροι θα καταθέσουν εμπειρίες και γνώσεις και οι νεότεροι θα μοιραστούν μαζί τους ανησυχίες και όνειρα. Η δυνητική ιστορική αξία που κρύβουν οι προσωπικές αφηγήσεις μπορεί να αναδειχθεί με τρόπο άμεσα αντιληπτό μέσω των συμβολισμών και της επικοινωνιακής δύναμης που ενέχουν οι επιτελεστικές τέχνες (ζωγραφική, θέατρο, παιχνίδια προσομοιώσεων κ.λπ.). Για την επίτευξη της διαγενεακής αλληλεγγύης θα ήταν αποτελεσματική η χρήση προεπιλεγμένων πολυσχιδών τεκμηρίων παλιότερων αλλά και νεότερων χρόνων με θεματικό κέντρο το *κεντημένο ψωμί* (φωτογραφίες, φιλμ μικρού μήκους, βίντεο με συνεντεύξεις, τραγούδια ή ηχητικά ντοκουμέντα), είτε αυτά αποτελούν πρωτογενές υλικό είτε πρόκειται για δευτερογενείς δημιουργίες. Μία μελλοντική συμπεριληπτική δράση θα μπορούσε να είναι η δημιουργία ενός λευκώματος της τοπικής Ιστορίας της κοινότητας του Βαρνάβα με τα στοιχεία που χρησιμοποιήθηκαν, αλλά και με αυτά που θα αναδειχθούν μέσα από το προαναφερθέν προτεινόμενο σχέδιο δράσεων.

- Με αφετηρία και αρωγό το δίκτυο επαφών-σχέσεων του Ευρωπαϊκού Μουσείου Άρτου και την υπάρχουσα επιστημονική γνώση, η Λαογραφική Εταιρεία Βαρνάβα Δήμου Μαραθώνα να προβεί στην πρωτοβουλία συγκρότησης ενός πανελλαδικού δικτύου φορέων (για παράδειγμα, τοπικοί σύλλογοι, πολιτιστικοί οργανισμοί Δήμων, κοινωνικές συνεταιριστικές επιχειρήσεις κ.λπ.), τα μέλη των οποίων εξασκούν την τέχνη του «κεντήματος» του ψωμιού. Το συγκεκριμένο δίκτυο, ως ένας ευρύτερος φορέας, θα έχει ως στόχο τη μελέτη, τη διαφύλαξη, την προβολή και την αξιοποίηση της τέχνης του *κεντημένου ψωμιού* πανελλαδικά.

- Να διοργανωθεί επιστημονικό συνέδριο με αντικείμενο τη μελέτη της τέχνης του *κεντημένου ψωμιού* και τα αποτελέσματα του συνεδρίου να αξιοποιηθούν για την ενδυνάμωση του προαναφερθέντος πανελλαδικού δικτύου.

- Να γίνει προσπάθεια επέκτασης του προαναφερθέντος δικτύου και σε άλλες χώρες. Για την επίτευξη του σκοπού αυτού, προϋπόθεση είναι η αξιοποίηση του δικτύου των

συνεργασιών του Ευρωπαϊκού Μουσείου Άρτου και των πορισμάτων της έρευνας που έχει διεξαχθεί σχετικά με το θέμα. Το δίκτυο αυτό, σε συνδυασμό με την ένταξη του στοιχείου στο Εθνικό Ευρετήριο Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Ελλάδας, μπορεί να αποτελέσει τη βάση για μια διακρατική εγγραφή της τέχνης του κεντημένου ψωμιού στον Διεθνή Κατάλογο Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Ουνέσκο.

- Δυνητικά, το προαναφερθέν δίκτυο θα αποτελέσει τη βάση για τη δημιουργία μιας Πολιτιστικής Διαδρομής, η οποία στη συνέχεια θα διεκδικήσει την πιστοποίησή της από το Ινστιτούτο Πολιτιστικών Διαδρομών του Συμβουλίου της Ευρώπης. Μία τέτοια εξέλιξη αναμφίβολα θα συμβάλει στη διαφύλαξη, την προβολή και την αξιοποίηση της τέχνης του κεντημένου ψωμιού.

Συμπερασματικά, η διατομεακή συνεργασία της Λαογραφικής Εταιρείας Βαρνάβα Δήμου Μαραθώνα, του Ευρωπαϊκού Μουσείου Άρτου, της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, των οικονομικών παραγόντων της κοινότητας και της επιστημονικής κοινότητας κρίνεται εξαιρετικής σημασίας για την υλοποίηση όλων των προαναφερθέντων στόχων.

9. Βασική Βιβλιογραφία

Αλεξάκης, Ελ. (1993). Περί της Βιτόρας ή του στοιχείου του σπιτιού: Η συμβολική συγκρότηση της οικογένειας και της συγγένειας στους Αρβανίτες της Αττικής. *Εθνολογία: Περιοδική Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Εθνολογίας* (τεύχος 2), σελ. 129-153.

Αλεξάκης, Ελ. (2014). *Οικογένεια, Συγγένεια και Γάμος στη Νεότερη Ελλάδα: Εθνοκοινωνιολογική Προσέγγιση*. Αθήνα: Ηρόδοτος.

Άτλας της Ελληνικής Λαογραφίας: Έθιμα στον κύκλο του έτους. Ανακτήθηκε από: <http://www.kentrolaografias.gr/el/content/%CE%AC%CF%84%CE%BB%CE%B1%CF%82-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE%CF%82-%CE%BB%CE%B1%CE%BF%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%86%CE%AF%CE%B1%CF%82-%E2%80%93%CE%AD%CE%B8%CE%B9%CE%BC%CE%B1-%CF%83%CF%84%CE%BF%CE%BD->

Βουτσινά, Ε. (1999). *Γεύση Ελληνική*, τόμος 1, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.

Δευτεραίος, Ά. (1979). *Ο Άρτος Κατά την Γέννησιν και την Τελευτήν: Η Συμβολική και Μαγική Χρήσις του υπό των Νεωτέρων Ελλήνων*, Αθήνα.

Γρυπάρη Μ. & Δαμιανού, Δ. (2002). *Στους Μύλους για αλεύρι, στους φούρνους για ψωμί: Ευρωπαϊκές ημέρες πολιτιστικής κληρονομιάς*. Υπουργείο Πολιτισμού, 1η Εφορία Νεοτέρων Μνημείων, Δήμος Μυκονίων, Ινστιτούτο των Ελληνικών Μύλων.

Οικονόμου, Α. (1982). [Κριτική του βιβλίου *Αρβανίτικος γάμος: ο Κουντουριώτικος*, του Βαγγέλη Π. Λιάπη]. *Λαογραφία: Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας*, 32, σελ. 524-526.

Κόλλιας, Γ. (2011). *Όσα θυμούμαι, ξιστορώ*. Χ.τ.: Εκδόσεις Μνήμη.

Παπαταξιάρχης, Ευθ. (1998). Ο κόσμος του καφενείου: Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό. Στο Ε. Παπαταξιάρχης & Θ. Παραδέλλης (Επιμ.), *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα* (σελ.209-250). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Συλλογικό έργο (2007). *Ψωμοκεντήματα*, Βαρνάβας: Λαογραφική Εταιρεία Βαρνάβα.

Συλλογικό έργο (2014). *Κεντημένο Ψωμί*, Βαρνάβας: Ευρωπαϊκό Μουσείο Άρτου.

Συλλογικό έργο (2016). *Λατρευτικό Ψωμί*, Βαρνάβας: Ευρωπαϊκό Μουσείο Άρτου.

Τσιροπινά, Στ., (Επιμ.). (1999). *Ο κύκλος που έκλεισε*, Χίος.

Ψιλάκης, Ν. & Ψιλάκη, Μ. (2001). *Το ψωμί των Ελλήνων και τα γλυκίσματα της λαϊκής μας παράδοσης*. Χ.τ.: Εκδόσεις Καρμάνωρ.

Χρυσού-Καρατζά, Κ. (2006). *Τροφή και διατροφή στις Κυκλάδες (19ος-20ός αι.)* (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Βυζαντινής Φιλολογίας και Λαογραφίας, Αθήνα. Ανακτήθηκε από: <http://hdl.handle.net/10442/hedi/21852>.

10. Συμπληρωματικά Τεκμήρια

Α. Φωτογραφίες

Β. Λεζάντες φωτογραφιών

Γ. Βίντεο

Δ. Λεζάντες βίντεο

Ε. Υπερσύνδεσμοι βίντεο, όπου απεικονίζεται η τέχνη του κεντημένου ψωμιού.

Mouseiornava. (2010, 8 Δεκεμβρίου). *Κεντημένο Ψωμί* [Video]. YouTube.

<https://www.youtube.com/watch?v=84zQuZR7M38>

Mouseiornava. (2011, 16 Μαρτίου). *Βασιλόπιτα ή Βασίλα* [Video]. YouTube.

<https://www.youtube.com/watch?v=LURGKtyJgIM>

Mouseiornava. (2015, 10 Σεπτεμβρίου). *"The Living Heritage" 2014 - 2015 Varnava Attica* [Video]. YouTube.

<https://www.youtube.com/watch?v=X0GMBa7vKVw>

ΣΤ. Κατάλογος ονομάτων γυναικών κεντηστριών του Βαρνάβα και αρτοποιιών

Ζ. Γλωσσάρι

11. Στοιχεία συντάκτη του Δελτίου και ημερομηνία υποβολής

α. Όνομα Συντάκτη: Φλεβάρη Αικατερίνη

β. Ιδιότητα: Φιλολόγος, κάτοχος του μεταπτυχιακού διπλώματος του Προγράμματος Σπουδών «Σπουδές στην Εκπαίδευση» και του Μεταπτυχιακού Προγράμματος «Δημόσια Ιστορία» (Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο).

γ. Τόπος και Ημερομηνία Σύνταξης του Δελτίου : Αθήνα, 30/9/2022.

12. Τελευταία συμπλήρωση/επικαιροποίηση του Δελτίου.....